

CZETŐ NORBERT

A NŐK SZEREPE AZ APOSTOLI EGYHÁZ ISTENTISZTELEIN

*A nők helyzetének vizsgálata az a korinthusi és efézusi
apostoli gyülekezetekben a locus classicusok alapján
(1Kor 11,1–16; 1Kor 14,34 és 1Tim 2,8–15)*

BEVEZETÉS

Az apostoli egyház istentiszteletei megannyi érdekességet tartogatnak mindazoknak, akik részletesen foglalkoznak e témával. Számos olyan elem jelenik meg a gyülekezetekben, melyek megértése elengedhetetlen a jelenünkbe való interpretáláshoz. Jézus mennybemenetele után megindult az egyház szervezeti egységének kialakítása, jelentős feladatot kínálva ezzel az apostoloknak és mindazoknak, akik a későbbiekben is azon munkálkodtak, hogy az egyház fennmaradjon és növekedjen Jézus kegyelme által. A gyülekezeti sajátosságok, az eltérő társadalmi közösségek, földrajzi helyzetek megkívánták, hogy mindazok, akik Krisztus evangéliumát hirdetik, számolva a fentebb említett tényezőkkel, ezeknek megfelelően alakítsák munkájukat, feladatukat és így tudják Isten ügyét szolgálni.

Jelen dolgozatomban két sajátos gyülekezeti helyzetet szeretnék vizsgálni. Az egyik a korinthusi gyülekezet, a másik pedig az efézusi. Két gyülekezet, mely speciális helyzetéből adódóan nehéz feladatot adott Pál apostolnak, a „pogányok apostolának.” Mire gondolok akkor, amikor e nehézségeket említem? Arra a szellemi és vallási környezetre, melyben az evangéliumot Pál és munkatársai el akarták terjeszteni.

Három igehely vizsgálatára szorítkozom az adott témában. Ez a három igehely pedig az 1Kor 11,1–16; 1Kor 14,34 és az 1Tim 2,8–15. Ezek az igehelyek sorrendileg a következő problémákat vetik fel: az 1. Korinthusi levélben az asszonyok fejének befedésére, illetve

a hallgatásukra vonatkozó utasításokat fogalmaz meg Pál apostol a gyülekezet rendjét illetően. Az 1. Timóteusi levélben pedig konkrétan az asszonyok és a férfiak istentiszteleti magatartására találunk utalást. Miért fontos ezen igehelyek megértése?

Sokan kiragadva a történelmi kontextusából értelmezik az igét. Ez sajnos elferdítése a konkrét üzenetnek, mely számos további félreértelmezésre ad okot. Fontos látni az igét kontextusában, nemcsak bibliai helyét, hanem történelmi beágyazottságát tekintve is. Dolgozatom a nők szerepére koncentrálna próbál néhány dilemmára választ adni. Célom, hogy az igehelyeket visszahelyezve történelmi környezetükbe, átfogó választ adjak ezen igehelyekről és a felmerülő kérdésekre, ezzel is segítve a tisztább látást és megismerést.

Témámat a következő kérdéseken keresztül fejtem ki: Vajon mi lehetett az oka, hogy Pál apostol így rendelkezik a nőket illetően a gyülekezetben? Speciális esetről van szó vagy általános és irányadó jellegű kijelentések ezek? Miért kellett a nőknek befedniük fejüket és miért kellett hallgatni a gyülekezetben? Miért mondja az egyik helyen az apostol, hogy az asszony profétáljon, a másik helyen, hogy hallgasson, a harmadik helyen, hogy csendben és alázatosan viseltesse férje iránt? Milyen konkrét események indíthatták az apostolt eltérő tanításainak megfogalmazására?

Vizsgálatom során a vallástörténet felől fogok haladni az igemagyarázat felé, ám eltekintve a részletes exegézistől. Ezért mielőtt az igehelyek részletes vizsgálatára rátérnék, fontos azok történelmi helyzetét tisztán látni, és elhelyezni azokat történelmünkben. Első lépésként vizsgáljuk meg, hogy melyek voltak azok az ismeretek, melyekkel az apostolnak Korinthusban számolnia kellett, és melyek voltak azok a tényezők, melyek meghatározták igehirdetését, tanítását. Következzen most a város és az ott megjelenő vallási kultuszok tárgyalása.

1. KORINTHUS ÉS GYÜLEKEZETE PÁL APOSTOL KORÁBAN

1.1. Korinthus a világváros

Korinthus, a világváros egy keskeny földszoroson helyezkedik el, és Görögország déli részét köti össze az északi országrésszel és szomszédokkal.¹ „Az Észak-Görögországot a Peloponnesussal összekötő szárazföldre épült s ez az ‘isthmos’ katonai szempontból nagyon jelentős volt. Görögország szemének, Peloponnesus kapujának, a görög fellegvárnak, Görögország Gibraltárjának nevezték és nevezik; az Adriai- és Égei-tengert

---

1 DAVID PRIOR: *Pál első levele a korinthusiakhoz*. Harmat, Budapest, 1995, 9.

köti össze s ezért a költők „bimaris” (két tenger városa) jelzővel ékesítik.”² Földrajzi fekvése tehát nagyon kedvező és ez mindig meghatározta a város arculatát, társadalmát és berendezkedését. Kedvező fekvéséből adódóan hamar virágzó ipari és kereskedelmi központtá vált, és a kereskedelmi utak széles hálózata szelte át e földnyelvet. Hajózás szempontjából is kedvező volt a fekvése. A hajók általában Kenkreát és Lekeumot választották kikötőnek, mely a földnyelv jobbra és balra eső két kikötője volt.³ Mivel Görögország déli csúcsán, a Malea-foknál a hajózás igen veszélyes és körülményes, ezért a hajókat e két kikötőbe irányították, melyek között a keskeny földszoros volt az összekötő kapocs. Itt a kisebb hajókat átvontatták, a nagyobb hajók esetében pedig a rakományt vitték át egy másik hajóra a keskeny földszoroson. Ennek a földszorosnak a legkeskenyebb pontját Diolkosznak nevezték.⁴ A probléma megoldására később Néró, római császár vállalkozott ugyan, de csatornaépítési kísérlete kudarcba fulladt. Utána csak 1893-ban oldották meg a helyzetet, amikor elkészült a Korinthusi-csatorna, amellyel átvágva a földnyelv hajózhatóvá vált.

Korinthus tehát egy klasszikus „világváros” képét mutathatta a korabeli utazóknak és Pál apostolnak is.⁵ Számos népcsoport megfordult a zsúfolt és zajos kikötőben, és rendkívül szabados élet folyt a városban. Az erkölcstelenség, a szabadosság, a kicsapongó élet messze földön híressé tette Korinthus városát, közmondásossá vált a város züllöttsége. Olyannyira, hogy a görög nyelv megörökítette ennek emlékezetét egy sajátos kifejezéssel. Ez a kifejezés a *korinthiazein* volt, melyet a következő minőségben használtak: olyan mint egy korinthusi, úgy él mint egy korinthusi.⁶ Ez a kifejezés azután magába foglalta az iszákosság, erkölcstelen, feslett élet jelentését. Ez a negatív jellemzés általánosan ismert lehetett, ugyanis több helyen azt olvassuk a kommentárokból, hogy színdarabok előadása során a korinthusi férfiakat mindig züllött állapotban mutatták be a színészek. Viszont Farkasfalvy Dénes arról ír, hogy ez a kifejezés csupán a Kr. e. 4 század athéni íróinál fordult elő, és az újszövetségi iratok születése idején már nincsen használatban, továbbá nagy a valószínűsége annak is, hogy a népnyelvbe nem ment át ennek értelme és jelentése.⁷

2 KISS SÁNDOR: Korinthusiakhoz írt első levél magyarázata. In Bartha Tibor (szerk.): *Jubileumi Kommentár*: k. n., Debrecen, 1974, 200.

3 DAVID PRIOR: i. m. 9.

4 SZABÓ CSABA: Az első korinthusi levél magyarázata. MRE Doktorok Kollégiumának Újszövetségi Szekciója, Debrecen – Karcag, 1991, 5.

5 Lásd EVA EBEL: *Die Attraktivität früher christlicher Gemeinden. Die Gemeinde von Korinth im Spiegel griechisch-römischer Vereine*, WUNT 2/178, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.

6 PERES IMRE: *Az Újszövetség irodalma*. Selye János Egyetem, Komárom, 2005, 49.

7 FARKASFALVY DÉNES: *Bevezetés az újszövetségi szentírás könyveihez*. Szent István Társulat, Budapest, é. n., 223.

1.2. Korinthus városának rövid története

A város arculatának ismerete mellett fontos, hogy rövid történeti kitekintést is tegyünk, mivel dolgozatom adott helyén majd visszautalok a történelmi tényezőkre.

Korinthus ősi görög város volt. Thuküdidésznél és Homérosznál (Iliász) is olvashatunk róla. Az előbbi a város katonai jelentőségét emeli ki, míg az utóbbi Korinthus gazdagságát. Juvenalis is tesz említést a városról, ő „szagos Korinthusnak” nevezi.⁸ Egy görög mítosz is kötődik a városhoz, mely szerint itt építették az első háromevezős görög hadihajókat.⁹ Továbbá Korinthus nevéhez fűződik a legendás Argo hajó is, melyen Jason és társai indultak el (argonauták) az aranygyapjúért. A rómaiak világhódítása során a város sokáig tartotta magát egészen Kr. e. 146-ig, amikor Mummius csapatával elfoglalta a várost, és porig rombolta azt. Viszont Korinthus földrajzi helyzete nagyon kedvező volt, ahogy dolgozatom elején ezt kifejtettem, ezért a várost csakhamar újjáépítették, mégpedig Julius Caesar vezetésével Kr. e. 46-ban. Ezután római kolóniaként folytatta korábbi „fényes csillogását” a város, és csakhamar Achaia provincia fővárosává lett,¹⁰ melyet Rómából küldött prokonzul vezetett. Ilyen prokonzul volt például Kr. u. 51–52-ben Gallió.

1.3. A lakosság összetétele

A város nemcsak vallásilag, hanem etnikailag is nagyon sokszínű volt. A Kr. e. 46-os újjáépítés után egyre inkább nagyvárosi arculatot öltött, és ez a lakosság összetételében is megmutatkozott, akárcsak napjainkban. Római leszerelt katonák, veteránok, zsidók, filozófusok, kereskedők, vásári árusok, rabszolgák, házalók és bűnözők, prostituáltak, szegények és gazdagok mind-mind meghatározták a város arculatát. Az arisztokrácia, a hagyományokat nem ismerő kolónia mintaképe lett.¹¹

A történelmi bevezetés után rátérek a vallástörténeti háttér ismertetésére, mely elsődleges kihívást jelentett Pál apostol tanításának megfogalmazásában a város sajátos arculata és berendezkedése mellett.

1.4. Vallástörténetének meghatározó elemei

Korinthus az antik világ legjelentősebb kereskedővárosaként a rómaiak által patronált *szinkretizmus* (valláskeveredés) klasszikus mintapéldája lett. Ennek szimbólumaként

---

8 KISS SÁNDOR: i. m. 200.

9 SZABÓ CSABA: i. m. 6.

10 Uo. 6.

11 DAVID PRIOR: i. m. 11.

emelkedett az Akrokorinthus hegy. Ezen a hegyen ugyanis *Aphroditének*, a szerelem istennőjének temploma állott.¹² De volt itt temploma *Izisznek*, *Poszeidónnak* és sok oltára *Zeusznak*, *Dionüszosznak*, *Héraklésznak* is.¹³ Poszeidón szentélyéhez például még egy meghatározó eseménysor kötődik, az ún. isztmoszi játékok, melynek székhelyét Kr. e. 146-ban Sziküonból helyezték át ide.¹⁴ Ezen játékok jelentősége az olimposzi játékok nagyságával vetekedett, és szintén rengeteg látogatót vonzottak a városba. Ez az egész vallási repertoár sokat elárul a város állapotáról. Tehát nemcsak a kereskedelem, hanem a fényűzés és hiúság csomópontja is volt az akkori Korinthus városa.

A két igehely vizsgálata szempontjából a sokféle vallási tényező közül fontos kiemelni legalább kettőt, melyek nemcsak a város életét befolyásolták, hanem Pál apostolnak is számolnia kellett ezekkel, ugyanis a gyülekezetbe is beszivárogtak ezen tényezők maradványai.¹⁵ Ez a két tényező az Aphrodité és a Dionüszosz kultusz.

1.4.1. Aphrodité kultusz

Aphrodité istennő születését különböző mítoszok beszélik el. A szerelem istennője az egyik elbeszélés szerint mezítelenül emelkedett ki a tenger habjaiból, és végül Ciprus szigetén, Paphoszbán telepedett le, ahol kultusza hosszan virágzott.¹⁶ A másik elbeszélésből az derül ki, hogy Aphrodité abból a tajtékból született, mely Uranosz nemi szerve körül verődött, amikor Kronosz levágta és a tengerbe hajította azt. A harmadik elbeszélés szerint Zeusz nemzette Dionéval. Ha a három elbeszélés közül választanom kellene, talán az Uranoszhoz kapcsolódó vetíti elő a szépséges Aphrodité jellemét, akinek szerelmi „kalandjai” meghatározzák tevékenységét. Zeusz Héphasztoszhoz, a sánta kovácshoz adta feleségül, de Árész, Poszeidón, Hermész, Adónisz szintén kapcsolatba hozható az istennővel, akinek varázslatos öve elcsábított mindenkit. Aphrodité Dionüszossal is kapcsolatban állt, ugyanis szerelmük gyümölcse a csúnya Priaposz, akinek jellegzetessége hatalmas „phallosza”¹⁷. Nem véletlen, hogy a hozzá kapcsolódó kultusz meghatározó szimbóluma a phallosz, mely a termékenység mellett a szexualitás, az orgiák szimbólumává is vált egyben. A nemi vágy felkeltésének a megtestesítője is, mert „az állatokba éppúgy vágyakozást hajít, mint az emberekbe és istenekbe.”¹⁸ Cselekedete

12 PERES IMRE: i. m. 49.

13 KISS SÁNDOR: i. m. 200.

14 JEROME MURPHY-O'CONNOR: Első levél a korintusiaknak. In Thorday Attila (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár*. 2. köt.: *Az Újszövetség könyveinek magyarázata*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2003, 339–363, 339.

15 PERES IMRE: A befedett fejű nők Korinthusban. *Kálvinista Szemle* (1986/11) 2.

16 ROBERT GRAVES: *A görög mítoszok*. 1. köt. Európa, Budapest, 1981, 64.

17 ROBERT GRAVES: i. m. 92–93.

18 MIRCEA ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. 1. köt., Osiris, Budapest, 2002, 245.

és istensége teljesen alkalmas tehát arra, hogy a nemi vágyaknak és kicsapongásoknak isteni eredetet tulajdonítva teljesen legitimmé tegyék a szexuális elhajlásokat. Így válik az ősi nemi vágy szent jellegűvé a hellén kultúrában. Ő az az istennő, aki „a fizikai szerelmet, a testi egyesülést felkelti, dicsőíti és védelmezi.”¹⁹

Összegzőképpen tehát Mirca Eliadeval együtt elmondhatjuk: „Egy kihívó istenség álcája alatt a vallásos élmény egyik legmélyebb forrása rejtőzködik: a nemi tevékenység, mint a transzcendencia és a misztérium felfedezése.”²⁰

Ahogy a legtöbb esetben lenni szokott, Aphroditének is építettek szentélyt olyan helyeken, ahol kultusza elterjedt volt. A hozzá fűződő kultuszi tevékenységek többsége pedig az istennő jellegéből adódóan többnyire szexuális jellegű, sok esetben orgiasztikus volt. A korinthusi Aphrodité-templom esetében például közel 1000 papnő is tartozott a szentélyhez, akik kultuszi prostitúcióval áldoztak istennőjüknek. Ők voltak a *hierodulák*, a „szent prostituáltak”.²¹ A templomi prostituáltak tevékenysége a vallási kultusz legfelsőbb szintjén a szent nász volt. Ez nem keverendő össze az előbb említett prostitúcióval. A *hierosz gamosz* lényege, hogy a király és a főpapnő (akit külön választottak ki erre a méltó tisztségre) az isteni pár szerelmét képviselték a világban a nép felé.²² Ezen ünnepek meghatározóak és elterjedtek voltak, és gyakran orgiákba torkollottak.²³ Ezeknek az orgiáknak a célja – mint a legtöbb misztérium-vallásnak – az istenséggel való misztikus egyesülés. Természetesen az ilyen jellegű áldozásban még a messzi távrolról érkezett idegenek is szívesen részt vettek, ezért nem egy történetíró maró gúnnyal emlékezik meg a város életéről. Így joggal érthető, hogy miért lett Korinthus neve a feslettség és züllöttség szinonimájává, jóllehet esete nem egyedi az antik városok történelmében.

1.4.2. Dionüszosz kultusz

Dionüszosz sajátos istenség volt a görög pantheonban. Szemelé, Khadmosz thébai király lánya és Zeusz gyermeke, akinek születéséről több mítosz maradt fent. Az egyik verzió szerint Zeusz Rheával nemzette Perszephonét, és Demeterrel vagy Perszephonéval nemzette Dionüszoszt.²⁴ Egy másik történet a bevezetőben leírt nász gyümölcsének, Dionüszosznak a sorsát részletesebben bemutatja. Zeusz dicsőségében

---

19 MIRCEA ELIADE: i. m. 245.

20 Uo. 245.

21 SZABÓ CSABA: i. m. 6.

22 ILSE SEIBERT: *A nő az ókori Keleten*. Corvina, Budapest, 1975, 34.

23 Uo. 33.

24 KERÉNYI KÁROLY: *Görög mitológia*. Gondolat, [Budapest], 1977, 165.

megjelent Szemelének, aki halandó lévén nyomban meghalt. Mivel várandós volt, idő előtt megszülte fiát. Zeusz kivette a magzatot és saját combjába varrta, ill. egy másik elbeszélés szerint atyai méhébe rejtette. Nysa hegyén szülte meg, és gondozásával dajkákat bízott meg, de az elbeszélések itt is homályosak és néhol eltérnek egymástól.²⁵ Az biztos azonban, hogy ez a „kétszer születés”²⁶ meghatározza az istenség sajátos és paradox létmódját, mely a görögök érdeklődését is az istenség felé fordította. Egyrészt isten volt, másrészt halandó, és „jog szerint nem tartozott az olümposzi istenek pantheonjába; mégis sikerül azonban elfogadtatnia magát, és végül anyját, Szemelét is odajuttatja.”²⁷ Dionüszosz életéről részletesebben beszámol továbbá Homérosz az Iliászban. Élete tele van üldöztetésekkel, ezért nem is csoda, hogy Dionüszosz „olyan isten, aki hirtelen felbukkan, majd titokzatos módon eltűnik.”²⁸ Életének ezen történései a későbbiekben is meghatározzák az őt körülvevő mítosz jellegét. A természeti elmúlás és megújulás, a születés és halál váltakozását mutatja, s egyben az élet teljességét reprezentálja, melynek része a szexuális aktus. Ahogy a hozzá kapcsolt dolgoknak, úgy ünnepének is megannyi jellege és formája van.²⁹ Életének fontos aspektusa volt az, hogy „félistenként” elrejtve élt gyermekkorában és dajkák, nők vették körül. A női kíséret és üldözöttség meghatározó eleme lesz kultuszának, melyre az adott helyen ki is térek.

Azonban egy másik aspektusról is említést kell tennem. Erről a következőket olvashatjuk az egyik mitológiai elbeszélés-gyűjteményben³⁰: Dionüszosznak volt egy nagyon jó barátja, Ampelosz, aki egy bikával vágatva lelte halálát. Dionüszosz bánatában kitartóan könyörgött az istenekhez, hogy adják vissza barátja életét, míg végül Atroposz megszánta, és megsegítette őt. Ampeloszról szőlőtőke lett, édes nektár, „amely a négy égtájt fogja gyönyörűséggel eltölteni.”³¹ Az első szüret után Dionüszosz megízlelte a szőlő levét, és megvigasztalódott barátja halála miatt. Így lett a bor a szív megvidámításának eszköze. Személye ettől kezdve mint a szőlő indája, összefonódott a bor, a szüret képével és számos mitikus történet szövődött köré. Ahol megjelent, ott szőlőtő fogant és bor fakadt, és több csodás történet maradt fent olyan eseményekről, melyek Dionüszosz alakjához kötődnek.

A vallási és etnikai sokszínűséggel, társadalmi különbségekkel és feszültségekkel, szinkretista vallásossággal találkozhatott az antik világban mindenki, aki Korinthusba érkezett, így Pál apostol missziói munkáját is ilyen légkörben kezdte meg.

25 KERÉNYI KÁROLY: i. m. 168.

26 MIRCEA ELIADE: i. m. 310.

27 Uo. 310.

28 Uo. 312.

29 Uo. 313–314.

30 TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: *Görög regék*. Móra, Budapest, 1976, 86–98.

31 Uo. 89.

2. PÁL APOSTOL KORINTHUSI LÁTOGATÁSA

2.1. Probléma a korinthusi gyülekezetben

Amint dolgozatomban elején bemutattam, számos olyan tényezővel kellett Pálnak Korinthusban számolnia, mely meghatározta az igehirdetését és gyülekezet-szervezését. Ezek a város szinkretista jellegéből, a pogány kultusz sokféleségéből és az erkölcsi mélység meglétéből egyértelműen adódnak.

A gyülekezetben férfiak és nők együtt vettek részt. Voltak karizmatikus férfiak és nők, akik az istentiszteleten szolgáltak. Ebben a részben egy utasítás található az apostol részéről arra nézve, hogy milyen legyen az öltözetük az asszonyoknak.³² Mielőtt azonban erre rátérnénk, röviden leírom, hogy mi jellemezte az asszonyok helyzetét az ókori Keleten és a Római Birodalomban, ugyanis eltérések figyelhetők meg ezen a ponton, és az apostolnak ezekkel is számolnia kellett.

2.1.1. Az asszonyok helyzete a Római Birodalomban

Rómában a nők helyzete aránylag kedvező volt, nem nagyon érte őket hátrányos megkülönböztetés. Jogokkal rendelkeztek és a közéleti szerepléstől sem voltak eltiltva.³³ Szinte egyenrangú partnere lettek férjüknek, sőt a római jogrend szerint akár válást is kezdeményezhettek.³⁴ Már igen korán, 12–15 évesen férjhez mentek a lányok, s ebben a házasságban a döntő szó a szülőké volt. Természetesen mindig akadtak kivételek abban a korban is. A házastárs megválasztásánál döntő volt a vagyoni helyzet, és a felsőbb körökben nem egy esetben a politikai érdekek befolyásolták a döntést. Ugyanez motivált a házasságok felbontásánál is, és számos visszaélésről tudhatunk ebben a korban, mint például érdekházasságok és gyakori válások.³⁵ Az asszonyok között kimutathatóan nagy volt az érdeklődés a vallási kultuszok iránt,³⁶ talán éppen azért, mert érzelmileg közelebb álltak a kultuszi elemekhez, melyeknek hatásai megjelentek a gyülekezeti életben.

---

32 LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Nők az Újszövetségben, az Újszövetség a nőkről*. Kálvin, Budapest, 1993, 226.

33 EKKEHARD STEGEMANN – WOLFGANG STEGEMANN: *Urchristliche Sozialgeschichte. Die Anfänge im Judentum und die Christuskirchen in der mediterranen Welt*, Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1995, 313kk.

34 KOVÁCS KÁROLY: *Hellenizmus, Róma, Zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Útitárs, Köln – Bécs, 1969, 85.

35 Uo. 86.

36 Uo. 88.

2.1.2. Az asszonyok helyzete az ókori Keleten

A keleti jellegzetesség és eltérő sajátosság lényeges mozzanatként kiemelem a fej befedésének kötelezettségét, és ebből kiindulva mutatok rá arra, hogy milyen volt a nők szerepének kezdeti megítélése az ókori Keleten.

Az asszonyok fejének befedése meghatározó jelentőségű az ókori Keleten. Nagyon érdekes tehát, hogy ez a probléma előjön az első Korinthusi levélben, de egy egészen új és sajátos tartalommal. Ahhoz azonban, hogy értékelnünk tudjuk ennek jelentőségét, szükséges látnunk azt, hogyan gondolkodtak erről az ókori Keleten.

A fátzol jelentős kelléke volt a nők ruházatának. A praktikus célok mellett egyre erősebben dominált használatában a nők fokozódó elszigetelődése és elnyomása, melynek mozgatója a patriarchális társadalom volt. A fej befedésének ez utóbbi jelentésének hangsúlyosabbá válásával megkezdődött az asszonyok örökös és mindig megújuló alárendeltsége a férjükkel szemben. Ebben az állapotban az iszlám vallás kezdetekben enyhülést hozott, de később még erősebb és szigorúbb bilincs kötötte meg e szokásjogot. A Korán egyik szúrójában (4,34) például így olvasunk erről: „A férfiak felette állnak a nőknek, mert az Úr (Allah) természetüknél fogva kitüntette őket... A tisztességes asszonyok alázasak Istennel szemben... És ha attól kell tartani, hogy egyes asszonyok ellenszegülnek, intsétek őket, kerüljétek az ágyban, és verjétek meg...”³⁷

A nők szerepének és megítélésének azonban volt egy másik iránya is, amely már elég korán megjelent. Számos vallástörténeti dokumentum beszámol isten-anyákról, istennőkről és a vallási életet befolyásoló papnőkről, akik nagy hatással voltak a népre, a kor társadalmi életére³⁸. Jelentőségük részletezése meghaladná e dolgozat keretét, azonban e rövid megjegyzésből is látható, hogy a nők megítélésének alakulása az ókori Keleten korántsem volt egyirányú és kizárólag negatív.

A problematikus igehely, mely az első Korinthusi levél 11. részében található, a levél negyedik fő részéhez tartozik. Az egész levél aktuális gyülekezeti problémákat tárgyal, ezen a helyen pedig az asszonyok fejének a befedéséről szól az apostol, melynek értelmezésében segíthet az előbb felvázolt megítélés a nőkről akár a Birodalomban, akár Keleten.

2.2. Az 1Kor 11,1–16 verseinek vizsgálata

A 11. részben olyan szakasszal van dolgunk, amelynek helyhez és időhöz kötött

37 ILSE SEIBERT: i. m. 8.

38 Uo. 19.

jelentősége van,³⁹ ezért vizsgálatánál ezt kell elsődlegesen szem előtt tartanunk. A gyülekezet belső nehézségeire reflektál az apostol, de ezeket az időleges problémákat örök érvényű szempontok alá helyezi, és így próbál azokra választ adni.⁴⁰

A 11. rész az apostoli dicséret után az Isten által elrendelt kapcsolatok leírásával folytatódik. A kapcsolatok rendje a következő: Isten – Krisztus – férj – feleség.⁴¹ Ahogy Krisztus alávetette magát az Atyának, úgy kell a nőnek is alávetnie magát a férjének. Ám az Atya és Krisztus egységének felmutatása a keleti szokásokon túlmutat, hiszen ez az alárendeltség feltételezi az egyenlőséget, mely így a férfi-nő kapcsolatának is alapja.⁴² Nem véletlen, hogy ezzel zárja az apostol a tanítást.

A fej,⁴³ a *kefálé* jelentheti a közösség irányítóját, de egy másik érteleme sokkal jobban megvilágítja az apostol tanítását. A görög szó ugyanis jelentheti valaminek a forrását is, mint például a folyóét. Ebben az értelemben válik világossá az apostoli tanítás: Krisztus forrása az Atya, a férj forrása Krisztus, az asszonyé pedig a férj.⁴⁴ A keresztyén férfi Krisztusban immár szabad, ezért nem szükséges a fejét befedni. Ez fontos továbblépés az apostoli tanításban, ugyanis a zsidók fedett fővel imádkoztak a zsinagógában. A zsidó jogrendben pedig az asszony tárgy volt, amely felett férje szabadon rendelkezhetett.⁴⁵ A zsinagógai istentiszteleten pedig csak elkülönítve vehettek részt, tehát jogkörük korántsem volt azonos a férfiakéval.⁴⁶ Azonban azt, hogy az asszony is fedetlen fővel imádkozzék, mégsem lehetett elvárni, ugyanis – véleményem szerint – ha ezt Pál apostol megengedte volna, akkor a korinthusi gyülekezetet megzavarta volna követelésével.⁴⁷ Mégis tanítása túlmutat a keleti szokásokon, és feloldja annak bigottságát, melynek egyik kifejezője lehetett a korban a fejfedő.⁴⁸

Pál apostol tanítása először az asszonyok fejének befedéséről szól. Ez a fejfedő semmiképpen sem hasonló az arab viselethez, itt valóban a fejet befedő fátyolt (*kalumma*) kell elképzelni, mely eltakarta az asszonyok haját. Ez a viselet elfogadott volt a görög társadalomban, és majdnem minden nő hordta, kivéve a tehetősebb korinthusi

39 SZABÓ CSABA: i. m. 59.

40 ELSE KAEHLER: *Die Frau in den paulinischen Briefen*. Gotthelf Verlag, Zürich, 1960, 43kk.

41 DAVID PRIOR: i. m. 196.

42 EVELYN & FRANK STAGG: *Women in the world of Jesus*. The Westminster Press, Philadelphia, 1978, 175–177.

43 WOLFGANG SCHRAGE: *Der erste Brief an die Korinther. (1Kor 6,12–11,16)*, EKK VII/2, Benzinger Verlag – Neikirchener Verlag, Düsseldorf – Zürich – Neikirchen – Vluyt, 1995, 501kk.

44 DAVID PRIOR: i. m. 196.

45 SUSANNE HEINE: *Women and early christianity*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1988, 96kk.

46 SZABÓ CSABA: i. m. 60.

47 FRIEDRICH LANG: *Die Briefe an die Korinther*. NTD 7, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986, 137.

48 Lásd 2.1.2. Az asszonyok helyzete az ókori Keleten.

férfiak „előkelő” szeretőit, továbbá azokat a „szent prostituáltakat”, akik az Aphrodité-templomban szolgáltak, az Akrokorinthus hegyen.⁴⁹

Az isteneknek szóló rituálé hevessége köztudott volt az antik világban. A rituálék hevében egyes asszonyok a fejkendőjüket hátracsúsztatták, melynek következtében a hajuk kibomlott. Pál apostol ismerhette ezt a pogány prófétanőkre és rítusokra emlékeztető szokást, mely a férfiak figyelmét elvehették az istentiszteleten. Éppen ezért az apostolnak ezen a ponton is polémiát kell folytatnia. Itt pedig egy újabb vallástörténeti adalék szükséges a szakasz világosabb megértéséhez.

A város vallási sokszínűségéből korábban részletesebben bemutattam Aphrodité és Dionüszosz alakját, de tudatosan elhallgattam néhány aspektust, mert ezek tárgyalása most vált aktuálissá, hogy jobban segítse a problematikus igehely megértését.

Dionüszosz szerteágazó kultuszához hozzátartoztak az őt követő nők – amire dolgozatom elején is utaltam –, az ún. *bakkhánsnők*, akikről Euripidész ír azonos című művében. Az egyik mítosz szerint Dionüszosz anyjának, Szemelének három lánytestvére is volt. Mikor Dionüszosz szokásához híven a világot járta, hol felbukkanva, hol eltűnve, megérkezett Thébába is, anyja szülővárosába. Megdőbent és haragra gyúlt amiatt, hogy nem ismerik őt, ezért három nagynénjére kísértő Maniadokat küldött, akiket más thébai nőkkel együtt örületbe (*mania*) kergettek ezek a lények. A nők a hegyekbe menekülve orgiasztikus rítusokat folytattak és mutattak be. Pentheosz király, Kadmosz unokája igyekszik betiltani e rítusokat, de őt is megölik az örült nők.⁵⁰ Dionüszosz kísérői a bakkhánsok és maniaszok, akiket követnek ezek a nők, és amerre megjelennek, egyre több követőt vonzanak magukhoz.

A Dionüszosz mellé szegődött asszonyok, vállukon a pettyes szarvasbőrrel, kezükben a suhogó, fenyőtobozban végződő thürösszal száguldottak a hegytetőn; a szarvasbőr kacagányt öv gyanánt kígyók fogták össze, amelyek szelíden tekergözve az állukat nyaldosták. Volt közöttük öreg is, fiatal is, asszony és hajadon leány; azok, akik otthon csecsszopó gyermeket hagytak hátra, most özborjat vagy farkaskölyköt szorítottak a keblükhöz, hogy túlcsonduló tejüket nekik adják.⁵¹

Ilyen és ehhez hasonló képekben festették le az őrjöngő asszonyokat, akik az örülettel, mint egyfajta „dionüszoszi mámorral” voltak csordultig telve. A rítusokat a

49 A város történetéről és vallástörténeti helyzetéről szóló fejezetekre (1.2. és 1.4.) utalnék vissza, illetve azon etnikai különbségekre (vö. 1.3.), melyek meghatározták a város arculatát. Ehhez a sokszínű társadalmi közeghez hozzátartoztak a rabszolgák is, akiknek a fejét éppúgy megborotvtálták, mint a házasságtörő nőket. Vö. DAVID PRIOR: i. m. 195.

50 MIRCEA ELIADE: i. m. 315.

51 TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: i. m. 95.

hegyekben és erdőkben éjszaka hajtották végre. Áldozatokat is mutattak be, mely abból állt, hogy az áldozati állatot feldarabolták (*szparagmosz*) és a nyers húst elfogyasztották (*homophagia*). A rítus révén megvalósult az egyesülés az istennel, ugyanis a széttépett állatok Dionüszosz megtestesülései és epiphániái voltak.⁵² „Ezeknek a bacchanáliáknak a gyakorlata egyszer csak olyan széles társadalmi réteget vonzott, és egyre vulgárisabb orgiákkal olyan drámai fokot ért el, hogy kénytelen volt foglalkozni vele a szenátus.”⁵³

Mindezek ellenére a Dionüszosz kultusz sokáig fenntartotta magát. Vajon mi lehet ennek az oka? Mircea Eliade a következőket írja:

A dionüszoszi extázis mindenekelőtt az emberi lét túllépését, a teljes felszabadultság fölfedezését, az emberek számára elérhetetlen szabadság és ösztönösség elnyerését jelenti. ... e szabadosságok között az erkölcsi és társadalmi természetű tilalmaktól, szabályoktól és hagyományoktól való megszabadulás is ott volt; részben ez magyarázza az asszonyok tömeges részvételét.⁵⁴

Az extatikus élmény az istenséggel való egyesülést jelentette, a mania egyfajta bizonyítéka volt az istenség jelenlétének, és a vele való egyesülést segíthette a mitikus tánc.⁵⁵ E rövid vallástörténeti ismertetés után térjünk vissza alapproblémánkhoz.

Amikor a nők szerepét vizsgáljuk, látnunk kell a vallástörténeti háttérrel is, és számolni kell azzal, hogy a nők viselkedésére hatással voltak ezek a dolgok. Az apostol tisztában van ezekkel, amikor tanítását elmondja, és igyekszik több ponton is polemizálni a misztériumvallások tanításaival. Megtudhatjuk, hogy a gyülekezeti istentisztelet fő célja egyedül Isten dicsőítése (és nem a misztikus egyesülés, vallási extázis elérése stb.),⁵⁶ ezért – amint David Prior kommentárjában kifejti – az asszony a fej befedésének cselekedetével reprezentálta, hogy ő valóban Istent fogja dicsőíteni. Azzal, hogy befedte a fejét, szabadon imádkozhatott és prófétálhatott. „A fátyol tehát a felhatalmazást jelzi az istentisztelet ideje alatti imádkozásra vagy prófétálásra.”⁵⁷ Bruce szerint a levél kulcsszava a méltóság, jog, tehát a fátyol jelentheti az új méltóságot is, mely az asszonyt felhatalmazza arra, hogy a férfikkal egyenértékűen ő is imádkozhasson.⁵⁸ Talán ezért

52 MIRCEA ELIADE: i. m. 316.

53 PERES IMRE: A krétai misztériumok titokzatos világa. In *Eulogia-Ünnepi kötet Dr. Bartha Tibor 60. születésnapjára*. Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Újszövetségi Szekciója, Budapest, 2004, 50.

54 MIRCEA ELIADE: i. m. 316.

55 HANS CONZELMANN: *Der erste Brief an die Korinther*. KEK NT 5, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969, 223.

56 HANS-JOSEF KLAUCK: *Religion und Gesellschaft im frühen Christentum*. WUNT 152, Mohr Siebeck, Tübingen, 2003, 145kk.

57 DAVID PRIOR: i. m. 198.

58 DAVID PRIOR: i. m. 198.

beszélhet az apostol a fátyolról, mint az asszony méltóságának jeléről. Hogy miért szólt az apostol az angyalokról, abban nem egységesek a vélemények a kommentárirók között sem.⁵⁹ Egyesek itt a gyülekezeti istentiszteleten jelenlévő, elkalandozó és tisztátalan szívű püspökökre, mások az istentiszteleten köztudottan jelenlévő angyalokra gondolnak,⁶⁰ és ez az elképzelés összefügghet az 1Móz 6,1–2 részével is.⁶¹ Azonban érdekességképpen megemlíthető az a rabbinikus hagyomány is, mely szerint a hosszú női haj szépsége még a földöntúli lényeket is megigézi.⁶²

A következő részekben arról szól az apostol, ami tanítása elején is megjelenik a bevezető gondolatokban. A férfi és a nő egyaránt Istentől van, tehát semmilyen különbség nincs köztük ebben a tekintetben. Mégis kinézetre különbözniük kell, ezért még a természetből vett hasonlaltal alátámasztja a tanítását. A férfiaknak szégyen, míg a nőknek ékesség hajuk megnövesztése, mely a nőknek fátyolként adatott.⁶³

2.3. Az 1Kor 14,34kk verseinek vizsgálata

Ebben a részben másfajta apostoli tanítás van a nőkre vonatkozóan. A két igehely közötti alapvető különbséget a háttérismeret világítja meg. Míg a 11. részben a prófétai megbízatással rendelkező karizmatikus ajándékot nyert asszonyokról van szó, addig itt a karizma nélküliekről.⁶⁴ Ezt támasztja alá a görög *lalein* szó,⁶⁵ mely fecsegést, tereferét is jelent. Bár Pál máskor nem használja ilyen értelemben ezt az igét, Barrett szerint elképzelhető, hogy mégis ez érthető alatta.⁶⁶ Azért tanít így az apostol, hogy az istentisztelet szép rendben történjék, és ne zavarják azt meg az asszonyok önfegyelem hiánya miatt.⁶⁷ A 14,40 értelmében kell tehát ezt a szakaszt érteni. Itt csupán beszélgetést és csevegést kell érteni, és nem azt az összefüggő tanítást, mely az előbb vizsgált helyen volt. Az apostol egyes korinthusbeli asszonyok viselkedésére gondolt, melyekre következtethetünk is néhány Korinthusban elterjedt magatartásforma alapján.⁶⁸ Ilyen

59 WOLFGANG SCHRAGE: i. m. 515–516.

60 DAVID PRIOR: i. m. 198.

61 FRIEDRICH LANG: i. m. 142.

62 SZABÓ CSABA: i. m. 60.

63 Ha ebből a gondolatból indulnánk ki, és nem a vallástörténeti kontextusból, úgy vélem, nem jutnánk közelebb az apostoli tanítás megértéséhez. Ezért is választottam a másik utat.

64 KISS SÁNDOR: i. m. 215.

65 Vö. GERHARD DAUTZENBERG: Glossolalie. In Theodor Klauser (hrsg.): *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 9. Stuttgart, 1979, 225–246.

66 DAVID PRIOR: i. m. 263.

67 ELSE KAEHLER: i. m. 70kk.

68 GERD THEISSEN: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*. WUNT 2/19, Mohr Siebeck, Tübingen, 1983, 290–317.

lehetett az illetlenség, a semmibe vett engedelmesség, és az a szándék, hogy esetleg felülbírálják a gyülekezeti rendet (lásd 14,36).⁶⁹ Azonban nem csak ez motiválta az apostolt tanítása megfogalmazásában. Itt is figyelembe vette az asszonyok szerepét és megítélését a társadalomban⁷⁰, és itt kis mértékben ugyan, de alkalmazkodik a társadalmi normákhoz. Tanítása azonban összefügg gondolatmenetével, nem mond ellent önmagának, ezért a levél egységét tekintve szintén arra a megállapításra juthatunk, hogy a két tanítás gyökere azonos: a férfi és nő kapcsolata az Úrban értelmezhető különbözőségek ellenére egy és elválaszthatatlan.

A első Timóteus levélben még egy központi igehely van, amely tanításának a megértésénél szintén elengedhetetlen a történelmi kontextusról szólni. A Timóteus levél Efézus városában íródott, mely antik világváros lévén sok párhuzamos vonást mutat Korinthuszal. Mégis Efézusnak is vannak specifikumai, ezért követve dolgozatom szerkezetét, először a várost mutatom be. Ehhez segédanyagot Walter Wjst könyvében találtam, ezért Efézus városának ismertetését ez alapján mutatom be.

3. EFEZUS ÉS GYÜLEKEZETE PÁL APOSTOL KORÁBAN

3.1. *Efézus városa*

Az antik világ kultúrája és művészete szintén meghatározza Efézus arculatát. Történetét megannyi háború, hatalmi felemelkedés és hanyatlás alakította. Mégis közössége az apostoli időkben mint politikai közösség, a kultúra legmagasabb fokán áll.⁷¹ Nevének etimológiája utalhat a város életére, ugyanis az Ephezosz név mulatóhelyet jelent(het). Ez megegyezik azzal a kortársi leírással, melyek várost a Hiábalóságok piacaként említik.⁷²

3.2. *Efézus városának rövid története*

Augustus uralkodása alatt, Kr. e. 27-ben lett Efézus Ázsia tartomány székhelyévé Pergamon helyett. Korinthushoz hasonlóan a Római Birodalom legnagyobb városai közé tartozott, kedvező fekvése szintén meghatározta Efézus történetét. Kikötőváros, melynek gazdagságáról a XIX. század második felétől feltárt leletek is árulkodnak. A jólét, a fényűzés szintén hozzátartozott világvárosi jellegéhez. A társadalmi sokszínűség Efézusba is magához ölelte a vallási szinkretizmust. Három templomát is

---

69 DAVID PRIOR: i. m. 273.

70 SZABÓ CSABA: i. m. 83.

71 FRANCES YOUNG: *The Theology of the Pastoral Letters*. NTTh, University Press, Cambridge, 1994, 32kk.

72 WALTER WJST: *Efézus – Egy nagyvárosi gyülekezet felemelkedése és bukása*. Evangéliumi Kiadó, Budapest, 2001, 12.

sikerült feltárni a régészeti ásatások során. Az egyiket *Julius Caesarnak* és *Dea Roma*-nak (Róma istennőnek) szentelték, a másikat Ízisznek, míg a harmadikat Domitianusnak. De találhatunk itt *Apollónak*, *Dionüszosznak* és *Aphroditének* szentelt templomokat is. Legmeghatározóbb temploma, mely híressé tette Efézust, *Artemisz temploma* volt. Hatalmas mérete, páratlan csodája és pompája méltán emelte az ókori világ hét csodája közé. Állítólag egész Kis-Ázsia hozzájárult a templom építéséhez, melyet eredetileg a város termékenység-istennőjének emeltek. Később ez az istennő is nevet kapott, nevével mint Cybelé és Asztarté, illetve a görögség hatására mint Artemisz és Diana is találkozhatunk.

Van olyan elképzelés, mely szerint ezt a régi templomot egy Herosztratosz nevű, zavarodott ember gyújtotta fel. Ezt a feltevést több történész kétségbe vonja. A pusztítás után a város helyreállította a szentélyt. A hagyomány szerint az efézusiak büszkeségét mutatja, és egyúttal a város gazdagságát, hogy bár Nagy Sándor segíteni szeretett volna az újjáépítésben, de anyagi támogatását visszautasították. Végül ezt a szentélyt is elpusztították a gótok Kr. u. 265-ben, és többé nem építették újjá azt. Darabjait a Hagia Sophia még ma is őrzi.

Az antik világ pantheonja túl sok istenséget tartalmaz ahhoz, hogy bármelyiket is csak úgy kiemeljük. A kultuszok pedig az istenségekhez való viszony keveredéseiként jelentek meg, tehát vizsgálatuk csupán együttesen képzelhető el. Mégis dolgozatom témája megköveteli, hogy szóljak, terjedelme pedig behatárolja azt, hogy csak a legfontosabb istenekről és vallási elemekről szóljak. Ez vezérelt akkor, amikor Korinthus esetében Dionüszoszra és Aphroditéra fektettem hangsúlyt és ezért törekszem Efészus tárgyalásánál is arra, hogy a legfontosabb istenséget jellemezzem és témám szempontjából vizsgáljam. Efészusban pedig a legmeghatározóbb istenség a bibliai beszámoló alapján (ApCsel 19) is Artemisz volt.

3.3. Artemisz istennő

Artemisz⁷³ (akit Rómában Diana néven tisztelnek) Zeusz és Létó gyermeke, Apollón ikertestvére a görög mitológiában. Neve a görög egészséges szóból eredhet. Artemisz a Hold és a vadászat szűz istennője, ő segít a szülésnél, és védelmezője a nőknek és gyermekeknek. A vadállatok úrnője is. Ahogy Dionüszosznál is megjelenik a sajátos születés-történet, úgy Artemisz születése is sokat elárul az istenségről. A legendák szerint egy egész nappal testvére előtt született. A Héra bosszúja elől menekülő Létó Ortügián adott neki életet, és csak Artemisz segítségével tudott átjutni a Héra hatásköre alól mentes Délosz szigetére. Artemisz

73 <http://hu.wikipedia.org/wiki/Artemisz>

segített világra hozni anyjának Apollónt, így lett tehát első isteni feladata a gyermekszülés védelmezése. Ezen kívül ő lett a vadászat, a vadon, a vadállatok, a termékenység és a Hold szűz istennője. Szent állata a szarvashén volt. Szenvedélyes vadász volt, akit rövid szoknyában ábrázoltak vállán azzal a tegezzel, amelyben Héphaisztosz és a Küklópszok készítette nyilak és az íja volt. Ezekkel mindig célba talált Artemisz. Ezenkívül, mint a Hold istennője homlokán egy félholdat is viselt. Leggyakrabban a távoli hegyi erdőket járta nimfákkal a sarkában, akik közül csak a szüzeket tűrte meg maga körül. Ezekben az erdőkben vadászott leggyakrabban oroszlánra, párducra, szarvashénre és szarvasbikára. Ennek ellenére ő volt gondozójuk, aki segítette, védte őket és utódlásukat biztosította. A szülő nők is gyakran hívták segítségül, és ő volt a dolgozó nők védelmezője is, igaz a munkát vállaló nőket nyilával megölte, amikor azok szültek. Úgy, mint testvére, ő is rendelkezett gyógyerővel, de nyilai ugyanúgy rettenetes járványokat is lövelltek ki: veszettséget, leprát és köszvényt. Artemisz látva az istenek bánatát és küzdelmét a szerelem miatt, háromévesen úgy döntött, megkéri Zeust, hogy örök szüzességet ajándékozzon neki. Az istennő igen kemény büntetést rótt ki arra, aki tisztaságát akár csak egy kicsit is veszélyeztette. Így történt egyszer, hogy egy vadász, akinek a neve Aktaion volt, megpillantotta Artemiszt és nimfáit, ahogyan egy eldugott medencében meztelenül fürdöttek. A csodás látványtól Aktaion teljesen megfélemedezett magáról és mereven bámulta az istennőt. Artemisz észrevette a leskelődőt és szarvassá változtatta, majd dühében ráuszította Aktaion saját kutyáit, akik széttépték szarvasnak hitt gazdájukat.

Az ókori Hellaszban Artemiszt sokféle tisztelték, s amikor a lányok elérték a pubertáskort, akkor Artemisznak ajánlották őket, mint szüzeket. Amikor házasságra adták fejüket, aminek Artemisz nem volt ellenére, akkor egy áldozati máglyán fel kellett áldozniuk addigi, szűz gyermeklétük holmijait, így a babákat, játékokat és egy hajfürtjüket. A vadásztiszteletére Braurónban és Spártában is tartottak nagy ünnepeket, de legjelentősebb tisztelete a kis-ázsiai Efézusban alakult ki, ahol felépítették a város leírásánál is említett Artemisz-templomot, az Artemisziont, amely olyan csodás lett, hogy az ókori világ hét csodájának egyikeként tartják számon.

De nemcsak istenek kultusza volt jellemző ebben a térségben, hanem egyes római uralkodókat is ünnepeltek és istenítettek, főként azokat, akik részt vettek a város felemelkedésében. Az általuk támogatott kultusz pedig a szinkretista világban igyekezett egységet teremteni a birodalom lakossága között. A hellén világban így jelenik meg az uralkodók tisztelete is, mint például Efézusban Kr. e 48-ban Julius Caesart mint Arész és Aphrodité fiát, a megjelent Istent és az emberiség egyetemes megtartóját is ünnepeleék.⁷⁴

---

74 KOVÁCS KÁROLY: i. m. 160.

4. A TIMÓTHEUS LEVÉL

A Timótheushoz írt első levélben ismét egy specifikus gyülekezeti tanítás jelenik meg Pál apostoltól az asszonyok részére. Véleményem szerint ez a tanítás nem véletlenül hangzott el ott, abban a gyülekezeti, történelmi és szellemi kontextusban, így Pál apostol tisztában lévén mindezekkel, tudatosan építette ki teológiáját Efézusban éppúgy, mint Korinthusban.

4.1. A levélről általánosan

A Timótheus levél a pásztori levelek csoportjába tartozik, melyek Pál munkatársainak íródtak, és főleg egyházszerkezeti kérdésekkel foglalkoznak.⁷⁵ Az első levél fő témája az egyház belső rendje, a liturgikus élet, egyházi eljárók kinevezése, óvás a tévitanítókkal szemben valamint hosszabb kifejtése annak, hogy Timótheus legyen példája a hitnek és keresztyén erkölcsnek a gyülekezetben.⁷⁶

Pál apostol missziói munkáját az a törekvés jellemezte, hogy a meghatározó gócpontokban missziós központot és stabil gyülekezetet szervezzen, mely tevékenysége után is folytathatja az általa elkezdett gyülekezetépítést. Ehhez természetesen segítőköt is választott, így ahogy Korinthusban Akvillát és Priszcillát, úgy Timóteust is. Ennek jelentősége még inkább megnőtt, amikor Pálnak fogságot kellett elszenvednie.

A levél címzettje Timóteus, de dolgozatom keretei és témája miatt nem térek ki bővebben sem Timóteus személyére, sem a levél kapcsán felmerülő problémákra, értem itt ezalatt a szerzőséget, a levél egységét stb.

4.2. Az 1Tim 2,9–15 verseinek vizsgálata – az irányvonal meghatározása

A téma tárgyalása elején feltehetjük a következő kérdést: Vajon miért hozott Pál apostol ilyen rendelkezést a nőkkel kapcsolatban?

A kérdés megválaszolása előtt azonban mindenképpen ismertetnem kell néhány nézőpontot, melyre John Stott tér ki könyvében.⁷⁷ Ezt azért tartom fontosnak, mert így egyfajta rendszerben lehet látni a különböző elképzeléseket⁷⁸ az adott igeszakasszal kapcsolatban, és a bennük megjelenő eltérésekre is magyarázatot kaphatunk. A nézőpontokat, melyek alapján egy adott igeszakaszt vizsgálhatnak, hermeneutikai

75 Lásd MICHAEL WOLTER: *Die Pastoralbriefe als Paulustradition*. Vandenhoeck & Rupprecht, Göttingen, 1988.

76 FARKASFALVY DÉNES: i. m. 308.

77 JOHN STOTT: *A Timótheushoz írt első levél és a Tituszhoz írt első levél*. Harmat, Budapest, 2000. 78–86.

78 Vö. pl.: NORBERT BROX: *Die Pastoralbriefe*. RNT 7, St. Benno-Verlag, Leipzig, 1975, 129–139.

alapelveknek nevezi Stott. Két hermeneutikai alapelvet különböztet meg: a harmónia elvet és a történetiség elvét.

4.2.1. *A harmónia elv (szó szerinti értelmezés)*

Ezen elv képviselői vallják, hogy a Szentírás Isten Igéje, egységes és benne Isten nem mond ellent önmagának. Minden egyes szöveget a Szentírás egészén belül kell értelmezni,⁷⁹ egyfajta harmóniát keresve. Ugyanez a törekvés jelenik meg a nők megítélésénél, illetve esetünkben a nők egyházban betöltött szerepének megítélésére vonatkozóan is.

4.2.2. *A történetiség elve (liberális értelmezés)*

Isten az Ő igéjét mindig egy adott történelmi és kulturális közegben nyilatkoztatta ki, és ebben adja tudtunkra az Ő akaratát.

E két elv képviseli a két végletet az értelmezés során. Az egyik véglet nem tud mást elfogadni, csak azt, amit a Biblia leír, így szabva gátat mindenféle „spekulációnak”. A másik elv pedig elfelejtkezik az isteni igazságokról, melyek örök érvényűek, így minden egyes tanítást a maga korában értelmez, és sajnos sokszor ott is hagy. „Nem hajlandók különbséget tenni a Szentírásban foglalt örök igazság és annak kulturális kifejeződési formája között.”⁸⁰ A kettőt összemossák, és így az örök igazságot a kulturális kifejeződés szintjére alacsonyítják. Ezen az állásponton van a már említett Barclay is. A szerző, Stott elítéli e két nézet szélsőségeit. Én is azonosulni tudok véleményével, melyet így összegez: „A Szentírásban különbséget kell tennünk Isten lényegi kinyilatkoztatása (mely változhatatlan) és annak kulturális kifejeződése (mely változó) között. Ez esetben megőrizhetjük az előbbi állandóságát és egyetemességét, az utóbbit pedig korunk kulturális közegébe helyezhetjük át.”⁸¹ Ezt nevezi a könyv szerzője köztes útnak, „kulturális transzponálás”⁸²-nak. Stott ezen a vonalon indul el a szöveg kommentálásakor. Vizsgálja a szövegben, hogy melyik rész tartozhat az örök igazságok kategóriájába, és mely részek a kulturális értelmezési kategóriába.

Az igeszakasz elolvasása után rögtön két fő problémakör válik világossá előttünk az asszonyokra vonatkozóan. Az első az asszonyok öltözködésével függ össze a 9-10. verseket illetően. A másik részben pedig az asszonyokat inti az apostol, hogy csendben tanuljanak, ne tanítsanak, illetve a teremtési rend magyarázatával az apostol

---

79 SUSANNE HEINE: *Women and early christianity*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1988, 15.

80 JOHN STOTT: i. m. 79.

81 Uo. 82.

82 Uo. 82

meghatározza a nők helyét az isteni rendben.⁸³ E két probléma tárgyalását külön kezelve nézzük meg az elsőt.

4.3. A nők öltözködésére vonatkozó utasítások, intelmek

Ez az igeszakasz az 1Kor 11,5-tel párhuzamosnak tekinthető. Pál apostol nem azt tiltja meg, hogy a nők ékesítsék magukat. Ugyanis amikor egy nő felékesíti magát, akkor szépségét szeretné kiemelni. Pál tehát nem azt mondja itt, hogy hanyagolják el a nők magukat. Itt inkább arra a kérdésre érdemes megtalálni a választ, hogy hogyan ékesítsék magukat. John Stott azt írja, hogy Pálnak az útmutatása ezen a téren három részre bontható.⁸⁴

Először a 9. versre utalhatunk, melyben azt olvassuk, hogy a nők öltözködjének diszkréten, és ne hordjanak szándékosan csábító ruhát. Ez általános elv és itt emlékeztetek a Stott által szorgalmazott köztes hermeneutikai elvre.

A 9. vers második felében Pál kijelenti, hogy a nők ne ékesítsék magukat hajfonatokkal, gyöngyökkel, drága ruhákkal. Itt azonban Stott szerint nem arról van szó, hogy minden ékszer, hajviselet elvetendő. Ahogy az öltözködésnek, úgy a hajviseletnek is megvan a maga kulturális szokása, és ezzel párhuzamosan a különböző kultúrákban eltérő jelentései vannak.⁸⁵ Mi a helyzet Efézusban?

Ahogy dolgozatom elején megfogalmaztam, Efézus a Diana (rómaiaknál) – Artemisz (görögöknél) kultusz központja. A templom, mely a város központjában volt ennek a kultusznak adott otthont a kis-ázsiai térségben. A Korinthusban megfigyelhető folyamatok itt is ugyanúgy érvényesültek, mert Efézus is szinkretista világváros volt. A kultuszi prostitúció éppúgy hozzátartozott a város arculatához, mit egyéb kultikus elemek. Az apostoli intést Aranyszájú Szent János tökéletesen értette: „Ne a kurtizánokat utánozzátok – kiáltott fel –, hiszen azok ruházatukkal szeretőiket csalogatják.”⁸⁶ James B. Hurley részletes magyarázatot adott erre: „Pál egyrészt azokra a dekoratív hajviseletekre utal, amelyek abban az időben divatosak voltak a gazdag nők körében, másrészt a kurtizánok frizurájára. A korszak szobrászatának és irodalmának tanúsága szerint a nők gyakran hatalmas hajkoronát hordtak, a fonatokat és a fűtöket kifinomult ízléssel rendezték el, drágakövekkel, arannyal és gyöngyökkel ékesített hajukat pedig magasra felkontyozták. A kurtizánok rengetek kis copfba fonták be hajukat, ami tele volt aranylemezekkel, gyönggyel vagy drágakövekkel, így hajfűrtjeik

83 ELSE KAEHLER: i. m. 142kk.

84 JOHN STOTT: i. m. 88–90.

85 EVELYN & FRANK STAGG: i. m. 1978, 200.

86 JOHN STOTT: i. m. 89.

messziről csillogtak.”⁸⁷ Tehát itt konkrét tanítást kell érteni, mert Efézusban könnyen összetévesztették a gyülekezet asszonyait a kultuszi prostituáltakkal.

A következő részben Pál nagyon fontos dolgot ír le. A női szépség összetett dolog. A testi szépség mellett meghatározó a lelki szépség, melynek az erkölcsi jellem ad érvényesülést. Ha összegezni lehetne Pál tanítását, a legjobban a következő igeszakasz fejezné ki ezt: „Ne a külső dísz legyen a ti ékességetek, ne a hajfonogatás, arany ékszerek felrakása vagy különféle ruhák felöltése, hanem a szív elrejtett embere a szelíd és csendes lélek el nem múló díszével: ez értékes az Isten előtt.” (1Pét 3,3–4)

E vonal mentén haladva eljuthatunk az egyetemes érvényű tanításhoz, melyet Holtz részletez. Szerinte az általános (egyetemes) papság jogát és kötelezettségét az asszonytól nem tagadja meg az apostol, de a tanítás arra vonatkozik, hogy az imádkozó asszonyok külső megjelenésének összhangban kell lenni bensőjükkel. A gyülekezetben a hívő Isten előtt áll, ezért megjelenésével is ezt kell tükröznie.⁸⁸ Gondolhatnánk azonban arra is ezen a ponton, hogy valamilyen összefüggés lehet a misztériumvallások öltözködési szokása és a keresztyén gyülekezetben való öltözködés korlátozása között. Azonban az ígét továbbolvasva láthatjuk, hogy az apostol az istenfélelemhez illő jó cselekedeteket emeli ki, mint az asszony ékességét (1Tim 2,10). Az asszonyok igazi ékessége nem a külső, hanem az életben megmutató és hitből fakadó tettek.⁸⁹ „Az istenfélelmet hirdető asszonyokhoz az illik, hogy életük tükrözze meggyőződésüket, egész életük meggyőződésük pecsétje legyen.”⁹⁰ Ezen okfejtésekből is eljutottunk arra az eredményre, melyet Stott hangsúlyoz kommentárjában, és harmóniában van az apostoli tanítás egyetemességével.

Az ígét továbbolvasva azonban azt látjuk, hogy az apostol új tanításba kezd. A következő részek mintha törést mutatnának a tanítás menetében, ezért több kommentátor, így Gottfried Holtz is, vallja, hogy ezen szakaszok későbbi redaktori munka, esetleg betoldás eredményei.⁹¹

4.4. A nők tanulására és tanítására vonatkozó apostoli intelmek

Gottfried Holtz írásmagyarázatában a gyülekezeti közösség tartalmi egységén belül kezeli az igehelyet, és foglalkozik először a férfiak, majd ezzel azonos szinten

---

87 JOHN STOTT: i. m. 89.

88 LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Exegézistől a prédikációig. Timótheushoz írt első levél magyarázata*. Szerző kiadása, Debrecen, 1988, 58.

89 I. HOWARD MARSHALL: *The Pastoral Epistles* ICC, The Cromwell Press, London – New York, 2004, 437kk.

90 LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Exegézistől a prédikációig*. 58.

91 Uo. 58.

a nők imaszolgálatával.⁹² A nők ilyen jellegű szolgálata teljesen elfogadott volt a gyülekezetben.⁹³ Mindenképpen nyilvános imádság volt ez, mégpedig az úrvacsorai istentiszteleten. Erről a szolgálatról beszél még a 8. vers az adott szakaszon belül. Az öltözködéssel kapcsolatos utalások megszakítják a gondolatmenetet, majd rögtön a tanításról olvashatunk, mely ezen altémánk vizsgálati pontja.

Miért tiltja be Pál apostol ezt a női szerepkört? – tehetjük fel a kérdést. A kérdésre két elképzelés ismertetésével találhatjuk meg a választ.

a) Az első elképzelés kiinduló pontja a patriachális társadalmi elképzelés volt, mely Izrael életében meghatározó. A család feje az apa volt, akinek feladata a vallás közvetítése és a tanítás háznépe felé. Különösen látható az apa ilyen funkciójának fontossága abban, hogy a páska vacsoránál a zsidó családokban még mindig gyakorolják liturgikus elemként az apai tanítást. „A családi béke, valamint a házastársi feladatok megosztásának egyensúlya érdekében rendelkezik úgy [Pál], hogy a háznépe tanítása a keresztyén családokban is a férfi feladata legyen.”⁹⁴ Lehetséges, hogy Pál apostol valami ilyenre gondol tehát, amikor tanítását megfogalmazza a levélben.

b) A másik feltételezés a következőképpen magyarázza a helyzetet⁹⁵, az apostoli tanításra nézve. Pál azért állítja le a nők tanítói szolgálatát, mert hatott rájuk az uralkodó gnosztikus tanítás, így csakhamar tévtanítások képviselőivé váltak. „A gnoszticizmus perzsa, egyiptomi, platonikus és zsidó gondolatokat egyaránt tartalmazó Kr. u. I-III. századi vallási-filozófiai irányzat, amely a tapasztalás révén megszerezhető tudást tekinti elsődlegesnek, szemben a hit által meghatározott ismeretekkel. A gnózis a görög *gnosis* kifejezésből származik, melynek jelentése: felismerés, ismeret, tudás. Ez a tudás a gnosztikusoknál mint megváltó tudás jelenik meg, és több úton is megszerezhető: intuíció, próféta látomás, mágia útján. Palesztinában, Szíriában, Egyiptomban, Kis-Ázsiában, Itáliában egyaránt találhatunk gnosztikus csoportokat.”⁹⁶ A túlzott emancipációs törekvés pedig némelyeket elragadva olyan szolgálatokat eredményezett, melyek már nem a gyülekezet építését szolgálták, hanem annak rombolását.⁹⁷

Véleményem szerint mindkét elképzelés helytálló. Ugyanis a kettőt egységben kell kezelni. Valóban, a tévtanítások melegágya volt nemcsak Korinthus, hanem Efézus is. A pásztori levelek nem véletlenül hangsúlyozzák a hit védelmét, mert számos olyan

92 LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Nők az Újszövetségben, az Újszövetség a nőkről.* 235.

93 Uo. 235.

94 LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Exegézistől a prédikációig.* 58.

95 Uo. 59.

96 <http://hu.wikipedia.org/wiki/Gnoszticizmus>

97 WOLFGANG SCHRAGE: i. m. 494–495.

negatív elem férközött be a gyülekezetbe, melyet csírájában kellett elfojtani. Vannak olyan magyarázók, például a fentebb említett Holtz,⁹⁸ akik Pál apostol intésében sokkal inkább a józanságra helyezik a hangsúlyt. Ha ezen a vonalon kezdjük el fejtegetni a levél mondanivalóját, akkor sem indulunk el rossz úton. Ugyanis a város helyzetéből adódóan a keresztyén gyülekezetek nap mint nap szemtanúi voltak a különböző istenségeknak rendezett ünnepeknek, ahol a mámor, az extatikus felfokozottság, a túlzott rajongás meghatározó volt.⁹⁹ Nem véletlen itt Pál egyfajta polemikus szándéka. Célja, hogy a gyülekezet tagjait józanságra utasítsa, és egy teljesen más dologra fektesse a hangsúlyt. Ez is mutatja Pál apostol tevékenységének jellegét: mindenképpen az egyház védelmére kel, és az adott szituációban reflektál konkrét gyülekezeti problémára. Nem elnyomja ezzel a nőket, hanem egészséges mederbe tereli az asszonyok tanulását, taníttatását, hogy ezzel együtt megállítsa a gnosztikus, szinkretista elemek érvényesülését. Vajon az igeszakaszt specifikusan vagy általános érvényűnek kell érteni? Ebben a kérdésben a kommentárok sem egyeznek. Egyesek azt mondják, hogy a 8. versben megjelenő „akarom” szó az apostol személyes véleményét indítja el, mások pedig azt látják ebben, hogy a törvényhozói jelleg és az apostoli tekintély hangsúlyozását érthetjük ezalatt, ahogy más helyen is ilyen jelentésben áll az ige.¹⁰⁰ Mindenesetre itt is érezhető az apostol tanításának tudatossága, melyben minden szónak megvan a helye és súlya. A mi feladatunk pedig ennek pontos megértése, hogy a továbbadandó üzenet ne csorbuljon.

ÖSSZEZÉS

A dolgozatom során az igehelyek elemzését a vallástörténeti háttér ismertetésével kezdtem, mert úgy gondoltam, hogy a kontextus egy mélyebb talán rávilágít arra, amit az apostol a vizsgált helyeken tanítani akart. Láthatjuk ebből, hogy mennyire meghatározó jelentőségű a háttérismeret ahhoz, hogy valóban a legkisebb eltéréssel tudjuk rekonstruálni az apostoli tanítást. Nem elég csak a szövegen belül értelmezni egy-egy igehelyet, hanem sokkal mélyebbre kell hatolni, mert az apostoli tanítás az örökérvényűség mellett igenis egy meghatározott korban, időben, társadalomban született, és sok esetben az adott kor kihívásaival polemizál, illetve azokra reflektál. Ezen ismeretekről szerettem volna átfogó képet nyújtani, és így rávilágítani néhány lényeges elemre az apostoli tanításban. Célom volt, hogy megértsük: a megfelelő ismeret hiányában sok esetben tanításunk, felfogásunk célt téveszt, és sokszor nem tudjuk helyén kezelni az

---

98 LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Nők az Újszövetségben, az Újszövetség a nőkről.* 237.

99 EVELYN & FRANK STAGG: i. m. 177–179.

100 JOHN STOTT: i. m. 91.

esetleges, számunkra ellentmondásosnak tűnő igehelyeket, tanításokat. A kiválasztott igeszakaszok háttértörténeti elemzésével a nők szerepének értelmezését szerettem volna tisztázni, és helyzetükről átfogó képet adni. Láthatjuk, hogy mennyire specifikus esetekkel találkozhatunk a Szentírás lapjain, mégis az általános érvényű igazságok fényében kell ezeket elemezni, vizsgálni. Így például Pál apostol tanításában fontos látni azt, hogy ő mit ért keresztyén egységen, hogyan értelmezi a férfi és nő kapcsolatát, és melyik az a rend, melynek alárendeli azt. Ha ezekben tisztán látunk, akkor nem eshetünk abba a hibába, melybe már oly sokan beleestek, és nem leszünk áldozatai annak a két végletet jelentő irányelvnek, melyet John Stott kommentárja alapján bemutattam. Fontos tehát megtalálni a köztes utat, és továbbadni úgy a Szentírás üzenetét, hogy annak tartalma ne sérüljön, és saját elgondolásunk és spekulálásunk alapján el ne ferdjön. Mindehhez szükséges az alapos történelmi, vallástörténeti ismeret, de nem azért, hogy a Szentírás tekintélyét aláássa, ahogy azt a felvilágosodás utáni liberális teológia megkísérelte, hanem azért, hogy az üzenet és megfogalmazás valódi tényéhez vigyen közel bennünket, és azt tegyük érthetővé mindenki számára a szolgálataink során. Dolgozatom ennek a célkitűzésnek egy példája kíván lenni, és kiállítás a tudományos igefoglalkozás fontossága mellett.

Czető Norbert

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

IRODALOMJEGYZÉK:

- BROX, NORBERT: *Die Pastoralbriefe*. RNT 7, St. Benno-Verlag, Leipzig, 1975.
- CONZELMANN, HANS: *Der erste Brief an die Korinther*. KEK NT 5, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969.
- EBEL, EVA: *Die Attraktivität früher christlicher Gemeinden. Die Gemeinde von Korinth im Spiegel griechisch-römischer Vereine*. WUNT 2/178, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004.
- ELIADE, MIRCEA: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. 1. köt., Osiris, Budapest, 2002.
- FARKASALVY DÉNES: *Bevezetés az újszövetségi szentírás könyveihez*. Szent István Társulat, Budapest, é. n.
- GRAVES, ROBERT: *A görög mítoszok*. 1. köt. Európa, Budapest, 1981.
- HEINE, SUSANNE: *Women and early christianity*. Augsburg Publishing House, Minneapolis, 1988.
- Jubileumi Kommentár. A Szentírás magyarázata*. 2. köt. Kálvin, Budapest, 1995.
- KAHLER, ELSE: *Die Frau in den paulinischen Briefen*. Gotthelf Verlag, Zürich, 1960.

- KERÉNYI KÁROLY: *Görög mitológia*. Gondolat, [Budapest] 1977.
- KLAUCK, HANS-JOSEF: *Religion und Gesellschaft im frühen Christentum*. WUNT 152, Mohr Siebeck, Tübingen, 2003.
- KLAUSER, THEODOR (hrsg.): *Reallexikon für Antike und Christentum*. Bd. 9., Hiersemann, Stuttgart, 1979.
- KOVÁCS KÁROLY: *Hellenizmus, Róma, Zsidóság. Az Újszövetség korának világa*. Útitárs, Köln – Bécs, 1969.
- LANG, FRIEDRICH: *Die Briefe an die Korinther*. NTD 7, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1986.
- LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Nők az Újszövetségben, az Újszövetség a nőkről*. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 1993.
- LENKEYNÉ SEMSEY KLÁRA: *Exegézistől a prédikációig. Timótheushoz írt első levél magyarázata*. Szerző kiadása, Debrecen, 1988.
- MARSHALL, I. HOWARD: *The Pastoral Epistles*. ICC, The Cromwell Press, London-New York, 2004.
- MURPHY-O'CONNOR, JEROME: *Első levél a korintusiaknak*. In Thorday Attila (szerk.): *Jeromos Bibliakommentár*. 2. köt. *Az Újszövetség könyveinek magyarázata*. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2003, 339–363.
- PERES IMRE: *A krétai misztériumok titokzatos világa*. In *Eulogia – Ünnepi kötet Dr. Bartha Tibor 60. születésnapjára*. Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának Újszövetségi Szekciója, Budapest, 2004.
- PERES IMRE: *Az Újszövetség irodalma*. Selye János Egyetem, Komárom, 2005.
- PERES IMRE: *A befedett fejű nők Korinthusban*, *Kálvinista Szemle* (1986/11) 2.
- PRIOR, DAVID: *Pál első levele a korinthusiakhoz*. Harmat, Budapest, 1995.
- SCHRAGE, WOLFGANG: *Der erste Brief an die Korinther (1Kor 6,12–11,16)*, EKK VII/2, Benzinger Verlag – Neukirchener Verlag, Düsseldorf – Zürich – Neukirchen – Vluyn, 1995.
- SEIBERT, ILSE: *A nő az ókori Keleten*. Corvina, Budapest, 1975.
- STAGG, EVELYN & FRANK: *Women in the world of Jesus*. The Westminster Press, Philadelphia, 1978.
- STEGGMANN, EKKEHARD – STEGGMANN, WOLFGANG: *Urchristliche Sozialgeschichte. Die Anfänge im Judentum und die Christusgemeinden in der mediterranen Welt*. Kohlhammer, Stuttgart – Berlin – Köln, 1995.
- STOTT, JOHN: *A Timótheushoz írt első levél és a Tituszhoz írt első levél*. Harmat, Budapest, 2000.
- SZABÓ CSABA: *Az első korinthusi levél magyarázata*. MRE Doktorok Kollégiumának Újszövetségi Szekciója, Debrecen – Karcag, 1991.
- THEISSEN, GERD: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*. WUNT 2/19, Mohr Siebeck, Tübingen, 1983.
- TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: *Görög regék*. Móra, Budapest, 1976 .

WJST, WALTER: *Efézus – egy nagyvárosi gyülekezet felemelkedése és bukása*. Evangéliumi Kiadó, Budapest, 2001.

WOLTER, MICHAEL: *Die Pastoralbriefe als Paulustradition*. Vandenhoeck & Rupprecht, Göttingen, 1988.

YOUNG, FRANCES: *The Theology of the Pastoral Letters*. NTTh, University Press, Cambridge, 1994.

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Gnoszticizmus>

<http://hu.wikipedia.org/wiki/Artemisz>

